7. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. – АлмаАта: Главная ред. Казахск. сов. энцикл. 1985.
8. Баялиева Т. Дж. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. – Фрунзе: Илим, 1972.
9. Асадов Ф. М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – Баку: Элм, 1993.

УДК: 947.1 (575.2):390

Абдырахманов Б.М.
М. Адышев атындагы Ош технологиялык университетинин окутуучу
Элчибеков У.С.
М. Адышев атындагы Ош технологиялык университетинин окутуучусу

ЕНИСЕЙ КЫРГЫЗДАРЫНЫН ЭТНОГРАФИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨГҮ ТАЛАШТУУ МАСЕЛЕЛЕР

Абдырахманов Б.М.
Преподаватель Ошского технологического университета
им. М. Адышева
Элчибеков У.С.
Преподаватель Ошского технологического университета
им. М. Адышева

ДИСКУССИОННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ЕНИСЕЙСКИХ КЫРГЫЗОВ

Abdyrakhmanov B.M.
Lecturer at the Osh Technological University named after M. Adyshev
Elchibekov U.S.
Lecturer at the Osh Technological University named after M. Adyshev

DISCUSSION ISSUES OF ETHNOGRAPHIC RESEARCH OF THE YENISEI KYRGYZ

Аннотация. Бул макала Енисей кыргыздарынын этнографиялык изилдөөлөрүндөгү негизги талаштуу маселелерди карайт. Изилдөөдө этногенез, тарыхый булактардагы карама-каршылыктар жана этнографиялык, археологиялык далилдердин шайкештиги боюнча негизги теориялар жана методологиялык мамилелер талданган. Кыргыздардын келип чыгышына байланыштуу түркчө, автохтондук жана аралаш теориялар, ошондой эле «кыргыз» этнониминин лингвистикалык жана мифологиялык мааниси изилденген. Кытай, араб, перс жана орус булактарынын маалыматтарынын өзгөчөлүктөрү жана алардын бири-бирине карама-каршылыктары талкууланган. Материалдык жана руханий маданият боюнча археологиялык табылгалар менен этнографиялык маалыматтарды салыштыруу аркылуу Енисей кыргыздарынын жашоо образы, ишенимдери жана маданий баалуулуктары жөнүндө кеңири түшүнүк берилген. Ошондой эле, макаланын жыйынтыгында изилдөөлөрдө кездешкен талаштуу маселелердин илимдин өнүгүшүнө тийгизген таасири белгиленип, келечектеги изилдөөлөр үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөр жана милдеттер сунушталган. Енисей кыргыздарынын этнографиясы түрк жана көчмөн элдердин маданий мурасын изилдөөдө маанилүү маалымат булагы экендиги баса белгиленет.

Ачкыч сөздөр: Енисей кыргыздары, этногенез, этнография, археология, тарыхый булактар, санариптик технологиялар, руханий маданият.

Аннотация. Данная статья рассматривает основные дискуссионные вопросы в этнографических исследованиях енисейских кыргызов. В исследовании проанализированы основные теории и методологические подходы к этногенезу, противоречиям в исторических источ-

никах и соответствию этнографических и археологических доказательств. Изучены теории о происхождении кыргызов - тюркская, автохтонная и смешанная, а также лингвистическое и мифологическое значения этнонима «кыргыз». Обсуждаются особенности и противоречия в данных китайских, арабских, персидских и русских источниках. Сравнение археологических находок и этнографических данных о материальной и духовной культуре позволило получить широкое представление об образе жизни, верованиях и культурных ценностях енисейских кыргызов. В заключение статьи отмечается влияние спорных вопросов, встречающихся в исследованиях, на развитие науки, а также предлагаются новые возможности и задачи для будущих исследований. Подчеркивается, что этнография енисейских кыргызов является важным источником информации для изучения культурного наследия тюркских и кочевых народов.

Ключевые слова: Енисейские кыргызы, этногенез, этнография, археология, исторические источники, цифровые технологии, духовная культура.

Abstract. This article examines the main controversial issues in ethnographic studies of the Yenisei Kyrgyz. The study analyzes the main theories and methodological approaches to ethnogenesis, contradictions in historical sources, and the correspondence of ethnographic and archaeological evidence. The theories of the origin of the Kyrgyz - Turkic, autochthonous and mixed - as well as the linguistic and mythological meanings of the ethnonym «Kyrgyz» are studied. Features and contradictions in data from Chinese, Arabic, Persian and Russian sources are discussed. Comparison of archaeological finds and ethnographic data on material and spiritual culture allowed us to get a broad idea of the lifestyle, beliefs and cultural values of the Yenisei Kyrgyz. In conclusion, the article notes the influence of controversial issues encountered in research on the development of science, and suggests new opportunities and challenges for future research. It is emphasized that the ethnography of the Yenisei Kyrgyz is an important source of information for studying the cultural heritage of Turkic and nomadic peoples.

Keywords: Yenisei Kyrgyz, ethnogenesis, ethnography, archeology, historical sources, digital technologies, spiritual culture.

Енисей кыргыздары – тарыхта маанилүү орунду ээлеген жана көчмөндөрдүн цивилизациясында өзгөчө из калтырган элдердин бири. Алардын тарыхы жана маданияты боюнча жүргүзүлгөн этнографиялык изилдөөлөр түрк жана көчмөн элдердин этногенезин, маданий өзгөчөлүктөрүн жана коомдук түзүлүштөрүн терең түшүнүү үчүн маанилүү маалымат булагы болуп эсептелет. Енисей кыргыздарынын этнографиясы көчмөн жашоо образы, экологиялык ыңгайлашуу, материалдык жана руханий маданият сыяктуу темалардын негизинде иликтенет. Бул изилдөөлөрдүн мааниси этностун тарыхын сактоо менен чектелбестен, бүгүнкү күндөгү этнотарыхый жана маданий изилдөөлөр үчүн кеңири жол ачкандыгына байланыштуу.

Ошентсе да, Енисей кыргыздарын изилдөөдө ар кандай доорлордо жүргүзүлгөн эмгектердин арасында идеологиялык, методологиялык жана булактардын карама-каршылыктарынан келип чыккан талаштуу маселелер орун алган. Бул талаштар изилдөөлөрдүн татаалдыгын гана көрсөтпөстөн, ошол эле учурда этностук, тарыхый жана маданий изилдөөлөрдү тереңдетүүнүн зарылдыгын дагы айгинелейт.

Изилдөөлөрдөгү негизги талаштуу маселелер

1. **Этногенез маселелери** Енисей кыргыздарынын келип чыгышы, башка этностор менен болгон этногенетикалык байланышы жана алардын учурдагы кыргыз элинин этнотарыхындагы ролу изилдөөлөрдүн эң талаштуу темаларынын бири болуп саналат. Түрдүү булактар, анын ичинде кытай хроникалары, араб тарыхчыларынын эмгектери жана орус этнографтарынын маалыматтары бул этностун түпкү келип чыгышы боюнча ар башка пикирлерди сунуш кылган [1]. Мисалы, кээ бир изилдөөчүлөр Енисей кыргыздарын Борбордук Азиядагы байыркы түрк элдеринин бири деп эсептесе, башкалары алардын автохтондук эл экендигин бекемдейт. Бул көз караштар этногенез маселесинде бирдиктүү пикирге келүүгө тоскоол болууда.

2. **Тарыхый окуялардагы тышкы карама-каршылык** Тарыхый окуяларга байланыштуу булактардын карама-каршылыгы дагы чоң талкууларды жаратат. Кытай жана араб булактары, мисалы, кыргыздардын X кылымда өз мамлекеттүүлүгүн жоготушу жана башка элдер менен болгон байланыштары боюнча ар башка маалыматтарды берет. Кытай жазма булактары кыргыздарды Тан династиясынын таасиринде болгон эл катары сүрөттөсө, араб булактарында алардын өз алдынчалыгы жана байыркы цивилизация катары өзгөчөлүгү баса белгиленет. Бул карама-каршылыктар окумуштуулар арасында изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын интерпретациялоодо талаштарды жаратып келет [6].

3. **Этнографиялык жана археологиялык далилдердин шайкештиги** Енисей кыргыздарынын этнографиялык жана археологиялык изилдөөлөрүндө бирдиктүү пикирге келүү дагы бир татаал маселе. Этнографиялык материалдар көбүнчө элдик оозеки чыгармачылыкка жана салттуу маданиятка негизделсе, археологиялык далилдер конкреттүү материалдык маданият элементтерине таянат [2]. Мисалы, кыргыздардын турак жайлары, кол өнөрчүлүк буюмдары жана көркөм жасалгалар боюнча табылган археологиялык табылгалардын этнографиялык сүрөттөмөлөргө туура келбеген учурлары бар. Бул шайкешсиздиктер изилдөөлөрдү татаалдаштырып, ар кандай жыйынтыктарды пайда кылууда.

Жогорудагы талаштуу маселелерди карап чыгуу, алардын тереңдигин түшүнүү жана туура чечүү жолдорун издөө – Енисей кыргыздарын изилдөөдө илимий багыттарды өнүктүрүүгө жана жаңы ачылыштарга шарт түзөт. Енисей кыргыздарынын келип чыгышы – этнография, тарых, археология жана лингвистика илимдеринде кызуу талкууланып келе жаткан маселелердин бири [4]. Түрдүү доорлордо жана методологиялардын негизинде изилдөөлөр жүргүзүлгөндүктөн, бул тема боюнча бирдиктүү пикир жок.

Биринчи көз караш, кыргыздарды түрк тектүү элдердин бири катары карайт. Бул теорияга ылайык, кыргыздар Борбордук Азиядагы байыркы көчмөн элдердин бири болуп, Түрк каганатынын алкагында өнүккөн. Бул көз караш кытай жазма булактарында (мисалы, «Таншу» жана «Цзю Таншу») кыргыздар түрк элдерине таандык экени белгиленгени менен далилденет. Бул маалыматтарда кыргыздардын Тан династиясы менен болгон дипломатиялык жана аскердик байланыштары да айтылат.

Экинчи көз караш, кыргыздарды автохтондук эл катары сүрөттөйт. Бул теория Енисей дарыясынын жээгинде жашаган кыргыздардын келип чыгышын бул аймактагы эң байыркы калктардан байланыштырат. Археологиялык табылгалар жана материалдык маданият элементтери бул аймакта кыргыздар мурда эле жашаган деген жыйынтык чыгарууга негиз берет. Кээ бир окумуштуулар кыргыздарды Андрон маданияты менен байланыштырып, алардын аймактык өзгөчөлүгүн баса белгилешет [10].

Үчүнчү көз караш боюнча, кыргыздардын этногенези көптөгөн этностук топтордун өз ара аралашуусунун жыйынтыгы катары каралат. Бул теория кыргыздардын маданияты жана тили көп кырдуу экенин көрсөтөт жана башка түрк элдеринин, Борбордук Азиянын байыркы көчмөндөрүнүн таасирин эске алат. Кыргыздардын генетикалык жана антропологиялык изилдөөлөрү да бул көз карашты колдойт, анткени алардын сырткы келбети жана жашоо образы көптөгөн этностук топтордун синтезин көрсөтөт [3].

Жогорудагы ар бир теория илимий негизге ээ болсо да, аларды бирдиктүү жыйынтыкка алып келүү кыйын. Мунун себеби ар кандай булактардагы маалыматтардын жана далилдердин бири-бирине шайкеш келбестигинде жатат. «Кыргыз» аталышынын келип чыгышы да этногенез маселелериндеги талаштуу темалардын бири болуп эсептелет. Бул терминдин түпкү маанисине байланыштуу бир нече көз караш бар.

1. **«Кырк кыз» теориясы**. Кыргыз этнониминин келип чыгышын эпикалык баяндар менен байланыштырган теория боюнча, «кыргыз» сөзү «кырк кыз» деген маанини билдирет. Бул элдик уламыштарда кыргыздардын ата-бабалары кырк кыздын урпактары катары сүрөттөлөт. Бул теория көбүнчө мифологиялык негизге таянат жана лингвистикалык жактан бекемделбейт [5].

2. **Түркчө тамыр теориясы**. Этнонимдин келип чыгышы түрк тилинен чыккан деп караган теория боюнча, «кыргыз» де-

ген сөз «кырк» (саны) жана «ыз» (уруу же эл) деген маанини билдириши мүмкүн. Бул интерпретация «кырк уруунун союзу» деген түшүнүккө байланыштуу, анткени байыркы доорлордо көчмөндөр уруулардын биримдигин символдоштурган аталыштарды кеңири колдонушкан. Ошондой эле, бул көз караш түрк элдеринин тарыхый уруулук түзүлүшүнө төп келет.

3. **Иран тилдеринен келип чыккан теория**. Кыргыз этнонимин иран тилинен издеген теория боюнча, бул термин «Куруки сака» деген сөздөн өнүккөн деп болжолдонот. Бул көз караш боюнча, кыргыздардын байыркы тарыхы жана маданиятына Борбордук Азиядагы иран тектүү элдер да таасир эткен.

4. **Географиялык келип чыгуу теориясы**. Бул теория «кыргыз» сөзүнүн келип чыгышын географиялык аталыштардан, атап айтканда, Енисей дарыясынын жээгиндеги топонимдерден байланыштырат. Бул көз караш географиялык факторлордун этностук идентүүлүктү түзүүдө маанилүү экенин баса белгилейт.

5. **Маданий жана социалдык теориялар**. Кыргыз этнонимин коомдук жана маданий маанилер менен байланыштыруу аракети да бар. Бул көз караш боюнча, «кыргыз» аталышы «эркиндик» же «күчтүү эл» деген маанини билдириши мүмкүн. Кыргыздардын тарыхындагы өз алдынчалык жана күчтүү коомдук түзүлүш бул теорияга таянууга шарт түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, «кыргыз» этнониминин келип чыгышы боюнча бирдиктүү пикир жок. Бул маселени чечүү үчүн лингвистика, тарых жана этнография тармактарынын синтездик мамилеси талап кылынат. Тарыхый булактардагы маалыматтар жана археологиялык табылгалардын кошумча анализи этнонимдин түпкү маанисин жана тарыхын аныктоого көмөк көрсөтөт.

Кытай жазма булактары Енисей кыргыз дарынын тарыхы тууралуу эң алгачкы жана негизги маалыматтарды берет. Байыркы жана орто кылымдардагы кытай хроникаларында кыргыздардын жашоо образы, саясий түзүлүшү жана Кытай менен болгон мамилеси сүрөттөлгөн. «Таншу» («Тан династиясынын тарыхы») жана «Цзю Таншу» («Эски Тан династиясынын тарыхы») аттуу жазмаларда кыргыздардын Тан династиясы менен дипломатиялык байланышта болгондугу, алардын коңшу элдерге карата аскердик активдүүлүгү жана саясий таасири баяндалат [7]. Кытай булактарында Енисей кыргыздары «Гэ-гунь» же «Цзянь-кун» деп аталып, алардын жашаган аймактары Енисей дарыясынын жээги деп так белгиленген. Бул жазмаларда кыргыздардын бою узун, ак жүздүү, сары чачтуу экени айтылат, бул маалымат алардын антропологиялык өзгөчөлүктөрүн башка түрк элдеринен айырмалай алат. Кытай булактарында, ошондой эле, кыргыздардын Тан династиясына алгачкы вассалдык мамилеси жана кийинчерээк өз алдынчалыгын сактап калуу аракети тууралуу кеңири маалымат берилген. Бирок, кытай жазма булактарында кыргыздардын ички саясий түзүлүшү, диний ишенимдери жана маданияты боюнча маалыматтар чектелүү. Бул маалыматтар көбүнчө Кытайдын дипломатиялык көз караштарынын призмасында берилген, демек, объективдүүлүгү талаштуу бойдон калат.

Орто кылымдагы араб жана перс жазуучуларынын эмгектери кыргыздардын тарыхы жана маданияты жөнүндө кытай хроникаларынан өзгөчөлөнгөн маалыматтарды сунуштайт [7]. Мисалы, араб географы Ибн Хордадбек «Китаб ал-масалик вал-мамалик» аттуу эмгегинде кыргыздарды байыркы көчмөндөрдүн бири катары сүрөттөп, алардын Енисей дарыясынын жээгиндеги жашоо образын жана коңшу элдер менен болгон соода байланыштарын белгилейт. Ал эми Ибн Фадлан өз эмгегинде кыргыздардын коомдук түзүлүшү жана салттары тууралуу кенен маалымат берип, алардын саясий уюшууну жакшы өздөштүргөн эл экенин айткан.

Перс булактарында кыргыздар көбүнчө Борбордук Азиядагы түрк элдери менен бирдикте каралат. Масуди жана Идриси сыяктуу авторлор кыргыздарды өзгөчө маданияты бар күчтүү эл деп сүрөттөшөт. Алар кыргыздардын жашоо образы, көчмөндүк салттары, жоокердик сапаттары жана жаратылышка ыңгайлашуу жөндөмдүүлүгү тууралуу кеңири маалымат берген.

Бирок араб жана перс булактарында кыргыздардын тарыхына байланыштуу бир катар карама-каршылыктар байкалат. Айрым авторлор кыргыздарды тынч жашоо-

ну сүйгөн эл катары сүрөттөсө, башкалары алардын аскердик күчүн жана баскынчылык мүнөзүн баса белгилейт. Бул карама-каршылыктар араб жана перс авторлорунун маалыматтарынын көбүнчө саякатчылардын, соодагерлердин жана саясий кызыкчылыктардын негизинде чогултулгандыгы менен түшүндүрүлөт.

XVIII-XIX кылымдарда орус изилдөөчүлөрү Енисей кыргыздарын изилдөөдө алгачкы этнографиялык жана географиялык иштерди башташкан. Петр I нин доорунан баштап, Сибирь аймагын жана анын этносторун изилдөөгө багытталган экспедициялар уюштурулган. Бул изилдөөлөрдө кыргыздар тууралуу маалыматтар көбүнчө саякатчылар жана изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде чагылдырылган [8]. Мисалы, орус окумуштуусу Н.П. Рычков Енисей дарыясынын аймагын изилдеп, кыргыздардын турмушу, жашоо образы жана маданияты тууралуу маалыматтарды чогулткан. Ал эми Г.Ф. Миллер жана И.Г. Георги сыяктуу изилдөөчүлөр кыргыздарды Борбордук Азиянын көчмөн элдери катары карап, алардын материалдык маданиятына жана салттарына көңүл бурган. Бул изилдөөлөр кыргыздардын көчмөндүк жашоосунун экономикалык жана социалдык түзүлүшүн түшүнүүгө чоң салым кошкон [9].

Ошентсе да, орус изилдөөчүлөрүнүн эмгектеринде дагы бир катар мүчүлүштүктөр байкалат. Алардын маалыматтары көбүнчө европоцентризм менен коштолуп, кыргыздардын маданиятына жана жашоо образына үстүртөн баа берилген учурлар бар. Айрым изилдөөчүлөрдүн эмгектери кыргыздарды «артта калган эл» катары мүнөздөгөн, бул ошол доордогу колониялык саясаттын жана идеологиялык көз караштардын таасиринен улам пайда болгон.

Кытай, араб-перс жана орус булактарынын Енисей кыргыздары жөнүндө берген маалыматтары ар түрдүү болуп, алардын этногенези, тарыхы жана маданияты боюнча кеңири көз караштарды сунуш кылат. Бирок, бул маалыматтарда ар бир доордун саясий, идеологиялык жана методологиялык өзгөчөлүктөрүнөн келип чыккан карама-каршылыктар бар. Бул карама-каршылыктарды чечүү жана объективдүү маалымат алуу үчүн салыштырмалуу анализ жүргүзүү жана ар тараптуу изилдөө ыкмаларын колдонуу зарыл [3].

Енисей кыргыздарынын материалдык маданиятын изилдөөдө археологиялык табылгалар менен этнографиялык маалыматтарды салыштыруу – алардын жашоо образы, экономикалык ишмердүүлүгү жана маданий өзгөчөлүктөрү боюнча терең түшүнүк алууга шарт түзөт. Археологиялык изилдөөлөрдө Енисей дарыясынын жээгинде табылган курулуш калдыктары, курал-жарактар, кооздук буюмдары жана күнүмдүк турмушка керектүү каражаттар кыргыздардын көчмөндүк жашоо образы жана турмуш тиричилигинин материалдык негиздерин ачыктоого жардам берет [9].

Мисалы, кыргыздардын турак жайлары боюнча археологиялык табылгалар көчмөндөрдүн боз үй сыяктуу убактылуу турактарын чагылдырса, этнографиялык маалыматтарда бул турактардын символикалык мааниси жана алардын көчмөн коомдогу социалдык мааниси сүрөттөлөт. Археологиялык казуулардын натыйжасында табылган чопо идиштер, металлдан жасалган курал-жарактар жана зер буюмдары кыргыздардын өнүккөн кол өнөрчүлүк маданиятын далилдейт. Ошол эле учурда этнографиялык маалыматтар бул буюмдардын жасалуу технологиясы, колдонуу максаттары жана маданий мааниси тууралуу кененирээк түшүнүк берет.

Бирок, археологиялык табылгалар жана этнографиялык маалыматтар ортосунда айрым айырмачылыктар жана карама-каршылыктар кездешет. Археологиялык табылгалар негизинен материалдык маданияттын физикалык калдыктарына таянса, этнографиялык маалыматтар көбүнчө оозеки уламыштар жана жазма булактар аркылуу берилип, субъективдүү мүнөзгө ээ болушу мүмкүн [8]. Мисалы, кээ бир археологиялык табылгаларда кыргыздардын жашоо образы жарым көчмөн болгонун көрсөткөн элементтер бар, бирок этнографиялык булактар аларды толугу менен көчмөн эл катары сүрөттөйт. Кыргыздардын руханий маданияты – алардын этникалык иденттүүлүгүн жана дүйнө таанымын түшүнүүнүн негизги аспектилеринин бири. Бул тармакта археологиялык жана этнографиялык далилдерди салыштыруу кыргыздардын ишеним системасы жана салттуу үрп-адаттары боюнча кеңири маалымат алууга жардам берет.

Көрүстөндөр жана көмүү салттары: Археологиялык казуулардан табылган кыргыз көрүстөндөрү жана мүрзөлөр салттуу ишенимдердин материалдык далили катары кызмат кылат. Мисалы, көрүстөндөрдө табылган буюмдар – өлгөн адамга кийинки жашоосунда керектелет деген ишенимди чагылдырат. Бул табылгалар этнографиялык маалыматтар менен толукталат, анда кыргыздардын байыркыдан бери кайтыш болгон адамга атайын курмандыктар чалуу, көмүүдө айрым ритуалдарды аткаруу сыяктуу ишенимдери сүрөттөлөт.

Табиятка сыйынуу: Археологиялык изилдөөлөр кыргыздардын табиятка болгон сыйынуусун чагылдырган материалдык далилдерди сунуштайт. Суу, тоо жана дарактар кыргыздардын дүйнө таанымында ыйыктыкка ээ болгон. Археологиялык табылгаларда ушул символдор менен байланышкан таштарга чегилген белгилер же башка маданий элементтер табылган. Бул этнографиялык маалыматтар менен дал келет, анда кыргыздардын тоо рухтарына сыйынуу, шамандар аркылуу табияттын күчтөрү менен байланышуу сыяктуу салттары айтылат.

Шаманизм жана дин: Кыргыздардын шаманизм менен байланышкан ишенимдери археологиялык жана этнографиялык булактарда кеңири талданат. Археологиялык казууларда табылган шамандык жөрөлгөлөрдө колдонулган буюмдар, мисалы, коңгуроолор жана башка ырымдык аспаптар, шаманизмдин байыркы көчмөн маданиятындагы маанисин көрсөтөт. Этнографиялык маалыматтар шаманизмдин диний кызматкерлер аркылуу аткарылган салттуу ишенимдерин жана алардын коомдогу ролун сүрөттөп берет.

Космологиялык символдор: Кыргыздардын руханий ишенимдеринде космологиялык символдор, атап айтканда, күн, ай жана жылдыздар маанилүү орунду ээлейт. Археологиялык табылгаларда бул символдордун сүрөттөрү кездешсе, этнографиялык маалыматтарда алардын символикалык маа ниси жана коомдук турмуштагы ролу так сүрөттөлөт.

Материалдык жана руханий маданият боюнча археологиялык жана этнографиялык далилдер Енисей кыргыздарынын жашоосу, ишеним системасы жана маданий баалуулуктары боюнча ар тараптуу маалымат берет. Бул эки булактын бири-бирин толуктоосу аркылуу кыргыздардын этнографиялык жана археологиялык изилдөөлөрүн тереңдетүүгө шарт түзүлөт. Ошентсе да, алардын ортосундагы айырмачылыктар жана шайкеш келбестиктер изилдөөчүлөрдү жаңы методологияларды колдонууга жана кеңири анализ жүргүзүүгө түрткү берүүдө.

Советтик доордо этнографиялык изилдөөлөр идеологиялык көз караштардын алкагында жүргүзүлгөн. Бул мезгилдеги илим тарыхый-материалисттик методологияга негизделип, улуттарды класстык күрөш жана социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр призмасынан караган. Енисей кыргыздарын изилдөө да бул доордун саясий идеологиясынын таасирине кабылган.

Советтик окумуштуулар Енисей кыргыздарын изилдөөдө негизинен үч багытты карашкан:

1. **Тарыхый-материалисттик көз караш:** Кыргыздардын тарыхы экономикалык базиске жана өндүрүш каражаттарынын өнүгүүсүнө жараша талданган. Этнографиялык изилдөөлөрдө көчмөн жашоо образынын коомдук түзүлүштөгү ролу, уруулук байланыштар жана табият менен өз ара аракеттенүү баса белгиленген.
2. **Класстык талдоо:** Кыргыздардын тарыхы жана маданияты социалдык класстардын калыптанышы жана күрөшү аркылуу түшүндүрүлгөн. Мисалы, байыркы кыргыздардын башкаруу түзүлүшү жана уруулук-тайпалык коомдогу теңсиздик маселелери идеологиялык негизде каралган.
3. **Братство народов («Элдердин достугу»):** Советтик саясаттын негизинде этнографиялык изилдөөлөр көп улуттуу мамлекет идеясын бекемдөө максатында жүргүзүлгөн. Енисей кыргыздары башка түрк тилдүү элдер менен салыштырылып, алардын советтик системадагы орду жана «тарыхый өнөктөштүгү» баса белгиленген.

Идеологиялык чектөөлөр: Советтик изилдөөлөрдө кээ бир тарыхый чындыктар атайылап бурмаланып, айрым темалар идеологиялык көз караштардын негизинде чектелген. Мисалы, кыргыздардын өз алдынчалыкка умтулуусу жана көчмөн коомдогу эркиндик идеялары сыяктуу темалар терең изилденбей калган. Ошондой эле, Советтик

союздун биримдигин бекемдөө үчүн кыргыздардын башка түрк элдери менен байланыштары бир жактуу, көбүнчө элдердин достугу катары көрсөтүлгөн.

Советтик окумуштуулардын изилдөөлөрү идеологиялык таасирден улам чектелүү болгондугуна карабастан, бул доордо материалдык маданият, фольклор жана тил боюнча баалуу эмгектер жаралган. Археологиялык казуулар жана этнографиялык материалдардын системалаштырылышы Енисей кыргыздарынын изилдөөлөрүнө олуттуу салым кошкон.

Советтик жана постсоветтик изилдөөлөрдүн салыштырмасы

Өзгөчөлүктөр	**Советтик доор**	**Постсоветтик мезгил**
Идеологиялык таасир	Идеологиялык чектөөлөр, социалисттик көз караш басымдуулук кылган.	Идеологиялык эркиндик, объективдүү илимий мамиле.
Методология	Тарыхый-материалисттик ыкма, класстык талдоо.	Заманбап технологиялар жана көп тармактуу ыкмалар.
Изилдөө багыттары	Уруулук түзүлүш, көчмөн жашоо образы.	Этногенез, генетикалык изилдөөлөр, экологиялык маданият.
Эл аралык кызматташтык	Чектелүү, негизинен СССР ичиндеги илимпоздордун катышуусу.	Эл аралык кызматташтык жана аймактык изилдөөлөрдүн өнүгүшү.

Советтик жана постсоветтик изилдөөлөрдүн айырмачылыктары Енисей кыргыздарын изилдөөдө тарыхый этаптарды жана жаңы багыттарды көрсөтүп турат. Советтик доордо негизги материалдык базанын калыптанышына карабай, изилдөөлөр идеологиялык чектелүү менен жүргүзүлгөн. Постсоветтик мезгилде болсо эркин изилдөө ыкмалары жана жаңы технологиялар колдонулуп, кыргыздардын тарыхы жана маданияты кеңири изилденүүдө. Бул прогресс илимдин өнүгүшүндө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачууга шарт түздү.

Енисей кыргыздары боюнча изилдөөлөрдө кездешкен талаштуу маселелер, алардын ичинде этногенез, тарыхый булактардагы карама-каршылыктар, этнографиялык жана археологиялык далилдердин шайкештиги илимдин өнүгүүсүнө чоң салым кошкон. Бул талаштар изилдөөчүлөрдү ар тараптуу жана так маалыматтарды табууга, изилдөө методологияларын жакшыртууга жана жаңы ыкмаларды иштеп чыгууга шыктандырат [3].

1. **Этногенез маселелери** изилдөөчүлөрдү лингвистика, генетика жана археологиянын маалыматтарын бириктирип, Енисей кыргыздарынын келип чыгышы жана этностук байланышы боюнча комплекстүү кароо жүргүзүүгө түрткү берди. Бул жаатта изилдөөчүлөрдүн ар кандай көз караштары маселени бир жактуу чечүү эмес, тескерисинче, изилдөөнүн кеңейүүсүнө шарт түзөт.
2. **Тарыхый булактардагы карама-каршылыктар** ар кайсы доорлордо жазылган маалыматтарды сын көз менен кароого жана аларды объективдүү салыштырууга мүмкүндүк берген. Бул өз кезегинде тарыхый булактар менен этнографиялык маалыматтарды интеграциялоо зарылдыгын жаратткан.
3. **Археология менен этнографиянын шайкештиги боюнча талаштар** илимде жаңы мамилелерди пайда кылды. Археологиялык далилдерди этнографиялык изилдөөлөр менен айкалыштыруу көчмөн маданиятты тереңирээк түшүнүүгө шарт түзүүдө.

4. **Диний көз караштар** энесай эстеликтери кыргыздар байыркы мезгилде эле теңир менен энергиялык-маалыматтык байланыш түзүүнү билип, системалуу дүйнө таанымды жаратканын негиздейт. Ал эми Сужин-Даван эстелиги боюнча кыргыздардын айрым бөлүгү манихеизм динин тутканы да белгилүү. Кыргыздар ислам динин биринчи жолу Караханийлер кагандыгынын тушунда кабыл алган.

Бул талаштуу маселелер илимий коомчулуктун ортосунда конструктивдүү дискуссияларды жаратып, Енисей кыргыздарынын тарыхы жана маданияты боюнча тереңирээк маалымат алууга шарт түздү. Ошондой эле, жаңы ачылыштарга жана илимий методологиялардын өнүгүүсүнө жол ачты. Енисей кыргыздары боюнча изилдөөлөрдө талаштуу маселелерди кароо илимдин өнүгүшүнө жана методологиялык жактан байышына чоң түрткү берди. Алардын этногенези, материалдык жана руханий маданияты боюнча изилдөөлөр көп багыттуу жана көп дисциплинардык мамилени талап кылат.

Адабияттар:

1. Бартольд, В.В. Тюрки в древности и средние века. Москва: Восточная литература. 1963г.
2. Георгиевский, П.В. Енисейские кыргызы: история и этнография. Новосибирск: Наука. 1991г.
3. Гумилев, Л.Н. Древние тюрки. Москва: АСТ. 1993
4. Жеткин, Ю. А. Кыргызы в древности. Фрунзе: Илим. 1984г.
5. Ибн Хордадбек. Книга путей и стран. Москва: Вече. 2001г.
6. Идриси, Абу Абдаллах Мухаммад аль-Шариф. Нузхат ал-Муштак фи-ихтирак ал-афак («Эң мыкты каалоолор»). Эр-Рияд: Центр арабских исследований. 2004г.
7. Кляшторный, С.Г., & Савинов, Г.И. Степные империи древней Евразии. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ. 1994г.
8. Миллер, Г.Ф. История Сибири. Санкт-Петербург: Наука. 1929г.
9. Руденко, С.И. (1953). Культура древних кочевников Алтая. Москва: Наука. 1953г.
10. Табаев, Ч.К. Кыргыз *этнографиясынын негиздери*. Бишкек:Кыргызстан. 1995-ж.
11. "Кыргызстан". Улуттук энциклопедия: 3-том. Башкы ред. Асанов Ү. А., Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2011. ISBN 978–9967–14–074–5
12. Каратаев, Олжобай. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. - Бишкек: Кыргыз-Түрк «Манас» университети, 2003. - 265 бет. - ISBN 9967-21-621-2.
13. Кадыров Ы. Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар. –Б.: 2011. – 208 б